

Michał Pfanhauser

ORCID: 0000-0002-3955-4516

Uniwersytet Wrocławski

<https://doi.org/10.19195/1733-5779.48.5>

Aspekt wychowawczy indywidualnoprewencyjnej dyrektywy sądowego wymiaru kary po nowelizacji z 7 lipca 2022 roku

Słowa kluczowe: nowelizacja kodeksu karnego z 2022 roku, sądowy wymiar kary, ogólne dyrektywy sądowego wymiaru kary, prewencja indywidualna, aspekt wychowawczy

Key words: Criminal Code amendment 2022, judicial sentencing, general directives of judicial sentencing, individual prevention, educational aspect

Abstrakt: Ustawa z dnia 7 lipca 2022 roku o zmianie ustawy — Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw zmodyfikowała po raz pierwszy od uchwalenia Kodeksu karnego brzmienie art. 53 § 1 k.k., między innymi pozbawiając dyrektywę prewencji indywidualnej jej wychowawczego charakteru. Zmiana ta jest sprzeczna zarówno ze współczesną aksjologią prawa karnego, jak i z wartościami o charakterze konstytucyjnym oraz uniwersalnymi zasadami cywilizacji łacińskiej wywodzącymi się z filozofii greckiej, prawa rzymskiego oraz moralności chrześcijańskiej. W związku z tym proponuje się taką interpretację wskazanego przepisu, by w drodze wykładni prokonstytucyjnej oraz wnioskowań opartych na instrumentalnym wynikaniu norm prawnych możliwe było utrzymanie aspektu wychowawczego prewencji indywidualnej na równi z pozostałymi aspektami tejże dyrektywy.

The educational aspect of the individual-preventive directive of judicial sentencing after the amendment of July 7, 2022

Abstract: The Act of July 7, 2022, amending the Criminal Code and certain other acts, modified the content of Article 53 § 1 of the Criminal Code for the first time since the enactment of the Criminal Code, among other things, depriving the individual prevention directive of its educational character. This change contradicts both the modern axiology of criminal law and values of a constitutional nature and the universal principles of Latin civilization derived from Greek philosophy, Roman law and Christian morality. Therefore, it is proposed to interpret the indicated provision in such a way that, through pro-constitutional interpretation and inferences based on the instrumental result of legal norms, it is possible to keep the educational aspect of individual prevention on an equal footing with other aspects.

Wstęp

Ustawa z dnia 7 lipca 2022 roku o zmianie ustawy — Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw (dalej: ustawa nowelizująca) jest największą nowelizacją kodeksu karnego od jego uchwalenia w 1997 roku. Robert Zawłocki wskazuje, że z uwagi na liczbę oraz charakter zmian, które uchwalono, można twierdzić, iż nowelizacja ta powinna zaowocować nowym kodeksem karnym¹. Została ona poddana dużej krytyce, zarówno ze strony doktryny², jak i praktyków³. Przedmiotem niniejszego opracowania będzie ocena nowelizacji art. 53 § 1 k.k. oraz zmian w zakresie dyrektywy prewencji indywidualnej. Autor na początku omówi uregulowania dotyczące treści art. 53 § 1 k.k. zarówno przed nowelizacją, jak i po niej, z naciskiem na regulacje oraz poglądy doktryny i orzecznictwa dotyczące prewencji indywidualnej. Następnie przedstawi zarzuty, które pojawiają się względem znowelizowanego przepisu, a na końcu podejmie się oceny, czy w aktualnym stanie prawnym, mimo literalnego braku obecności aspektu wychowawczego w nowej treści przepisu, istnieje możliwość jego dalszego funkcjonowania w toku sądowego wymiaru kary.

Treść art. 53 § 1 k.k. przed nowelizacją

Zgodnie z treścią art. 53 § 1 kodeksu karnego sprzed nowelizacji (dalej: d.k.k.) sąd wymierzał karę według swojego uznania, w granicach przewidzianych przez ustawę, bacząc, by jej dolegliwość nie przekraczała stopnia winy, uwzględniając stopień społecznej szkodliwości czynu oraz biorąc pod uwagę cele zapobiegawcze i wychowawcze, które ma osiągnąć w stosunku do skazanego, a także potrzeby w zakresie kształtowania świadomości prawnej społeczeństwa. Prewencję indywidualną przepis ten wyrażał *in medio*, w słowach: „biorąc pod uwagę cele zapobiegawcze i wychowawcze, które ma osiągnąć w stosunku do skazanego”. Dyrektywa szczególnoprewencyjna nastawiona jest przede wszystkim na sprawcę czynu zabronionego. W jej myśl kara ma za zadanie doprowadzić go, w założeniu pełnym, do przewartościowania moralnego bądź w założeniu minimalnym, do rezygnacji przez niego z dalszych działań przestępczych mimo braku zmian w jego światopoglądzie⁴.

¹ R. Zawłocki, *Nowela „lipcowa” Kodeksu karnego, czyli nowe restrykcyjne prawo karne*, „Monitor Prawniczy” 2023, nr 2, s. 79.

² *Apel 173 naukowców do Prezydenta o zawetowanie nowelizacji Kodeksu karnego*, Karne24.com, 25.11.2022, <https://karne24.com/apel-173-naukowcow-o-weto/> (dostęp: 24.10.2023).

³ *ORA w Warszawie wyraża sprzeciw wobec rozwiązań przyjętych przez Sejm 7 lipca br. w kodeksie karnym*, Okręgowa Rada Adwokacka w Warszawie, 3.08.2022, <https://www.ora-warszawa.com.pl/aktualnosci/ora-w-warszawie-wyraz-sprzeciw-wobec-rozwiazan-przyjetych-przez-sejm-7-lipca-br-w-kodeksie-karnym/> (dostęp: 18.10.2023).

⁴ Por. Z. Sienkiewicz, *Wymiar kary*, [w:] M. Bojarski, J. Giezek, Z. Sienkiewicz, *Prawo karne materialne. Część ogólna i szczególna*, red. M. Bojarski, Warszawa 2004, s. 332.

Treść art. 53 § 1 d.k.k. *in medio* wskazywała, że prewencja indywidualna jest realizowana w dwóch aspektach: zapobiegawczym i wychowawczym. Pierwszy z nich dzieli się wtórnie na dwa inne aspekty, co oznacza, że rzeczoną prewencję można rozpatrywać aż na trzech płaszczyznach. Jeśli chodzi o jej zapobiegawczą część, to składa się ona z elementu odstraszenia oraz elementu uniemożliwienia popełniania przestępstw, czyli tak zwanego zapobiegania *sensu stricto*. Celem pierwszego z nich jest wykreowanie w umyśle sprawcy przeświadczenia o nieopłacalności popełniania przestępstw w przyszłości oraz o tym, że przestępstwa są karane surowo, a ponowne popełnienie przestępstw podobnych nieuchronnie prowadzi do istotnego podwyższenia wymiaru kary ponad próg dolnego zagrożenia⁵. Drugi element ma na celu uniemożliwienie popełniania przestępstw, co z reguły będzie polegać na zastosowaniu bezwzględnej kary pozbawienia wolności, ale w niektórych przypadkach może być także osiągnięte przez orzeczenie stosownych zakazów, na przykład prowadzenia pojazdów czy zajmowania określonego stanowiska⁶. Ten element dyrektywy wynika nie tylko z art. 53 § 1 d.k.k., lecz także przykładowo z art. 2 ust. 1 pkt 2 ustawy z dnia 9 kwietnia 2010 roku o Służbie Więziennej⁷, w którego myśl do zadań Służby Więziennej należy między innymi ochrona społeczeństwa przed sprawcami przestępstw lub przestępstw skarbowych osadzonymi w zakładach karnych i aresztach śledczych. W przypadku wychowawczego aspektu prewencji indywidualnej zakłada się, że poprzez wysokość i rodzaj kary dostosowanej do indywidualnych potrzeb sprawcy zostanie on „wychowany” — zrozumie naganność swojego postępowania, co przełoży się na przestrzeganie przez niego prawa w przyszłości⁸. Należy też wskazać, że położenie *in concreto* nacisku na aspekt wychowawczy dyrektywy indywidualnoprewencyjnej wcale nie musi oznaczać obowiązkowo wymierzenia kary łagodnej⁹, a wręcz przeciwnie — wymierzanie kary nadmiernie łagodnej, zwłaszcza wobec sprawcy już zdemoralizowanego, nie osiąga celów wychowawczych i nie wdraża do przestrzegania porządku prawnego¹⁰, co oznacza, że ten cel można również osiągnąć *in concreto* karami czy innymi środkami reakcji penalnej wymierzanymi w górnej granicy zagrożenia ustawowego.

⁵ Por. wyrok Sądu Apelacyjnego we Wrocławiu z dnia 14 marca 2007 r., II AKa 58/07, OSAWr 2008 nr 3, poz. 96.

⁶ M. Królikowski, S. Żółtek, *Komentarz do art. 53, Nb 61*, [w:] *Kodeks karny. Część ogólna. Komentarz*, t. 1. *Art. 1–116*, red. M. Królikowski, R. Zawłocki, wyd. 5, Warszawa 2021, Legalis.

⁷ Tekst jedn. Dz.U. z 2023 r. poz. 1683.

⁸ Wyrok Sądu Apelacyjnego we Wrocławiu z dnia 14 lutego 2018 r., II AKa 11/18, KZS 2018 nr 9, poz. 59.

⁹ K. Lipiński, *Komentarz do art. 54*, [w:] *Kodeks karny. Komentarz*, red. J. Giezek, Warszawa 2021, s. 510.

¹⁰ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Katowicach z dnia 10 stycznia 2013 r., II AKa 499/12, LEX nr 1246654; wyrok Sądu Apelacyjnego w Poznaniu z dnia 19 października 2017 r., II AKa 186/17, LEX nr 2761775.

Aspekt wychowawczy dyrektywy indywidualnoprewencyjnej można było wyprowadzić nie tylko z treści art. 53 § 1 d.k.k., lecz także z przepisów wykonawczych. Artykuł 53 § 1 ustawy z dnia 6 czerwca 1997 roku — Kodeks karny wykonawczy¹¹ stanowił, i stanowi nadal, że wykonanie kary ograniczenia wolności ma na celu wzbudzenie w skazanym woli kształtowania jego społecznie pożądanых postaw, zwłaszcza poczucia odpowiedzialności oraz potrzeby przestrzegania porządku prawnego. Analogiczną treścią dla kary pozbawienia wolności dysponuje art. 67 § 1 k.k.w. W polskim porządku prawnym nie ma podobnej regulacji odnośnie do kary grzywny, choć w doktrynie występuje pogląd, że sam fakt nieizolacyjności tej kary działa wychowawczo w sposób bierny — zadawana dolegliwość nie wyrывa sprawcy z jego naturalnego środowiska oraz nie naraża go na demoralizację występującą w środowisku penitencjarnym¹².

T. Kaczmarek wskazuje, że prawidłowe zastosowanie dyrektywy indywidualnoprewencyjnej rodzi dużo problemów natury praktycznej. Chodzi przede wszystkim o to, że czynniki zobiektywizowane i łatwe do oceny *prima facie*, takie jak stan cywilny, stan rodzinny czy uprzednia karalność, nie wystarczą do pełnego oglądu i pełnej oceny osobowości sprawcy. Z kolei przeprowadzenie wszechstronnych i kompletnych badań psychologicznych wymagałoby nie tylko poważnego wysiłku, nakładu środków finansowych, lecz także nieraz długotrwałej obserwacji zachowania sprawcy¹³. Nie można też przejść obojętnie wobec tego, że postępowanie karne powinno być, w myśl art. 45 Konstytucji RP, przeprowadzone bez uzasadnionej zwłoki — taka długotrwała obserwacja w kontekście dyrektywy szybkości postępowania najczęściej jest niemożliwa. Jednakże, mimo rzeczonych trudności w kompleksowej ocenie osobowości sprawcy, jest ona niezbędna. Jej dokonanie pozwoli bowiem sędziemu zdecydować, czy sprawca jest podatny na wychowanie, czy też jego stopień demoralizacji sprawia, że kara musi go odstraszyć, czy może rzeczona demoralizacja jest na tyle nasilona, że trzeba mu uniemożliwić popełnianie przestępstw. Oczywiście aspekty te mogą być łączone, na przykład sekwencja kar z art. 37b k.k. łączy w sobie aspekt odstrasżający (krótkotrwałe pozbawienie wolności, dające skazanemu przedsmak więziennej rzeczywistości) i wychowawczy (ograniczenie wolności, które wychowuje poprzez pracę społecznie użyteczną). Orzecznictwo wyraźnie też wskazuje, że prymat aspektu wychowawczego możliwy jest wtedy, gdy popełnienie tego przestępstwa nie wynika z demoralizacji sprawcy, lecz jest odstępstwem od dotychczasowej linii jego postępowania¹⁴, nie można również uznać za karę sprawiedliwą sankcji

¹¹ Dz.U. z 2023 r. poz. 127, dalej: k.k.w.

¹² A. Antkowiak, *Rozłożenie na raty kary grzywny*, [w:] *Acta Erasmiana*, t. 5. *Varia*, red. M. Sadowski, Wrocław 2013, s. 94.

¹³ T. Kaczmarek, *Ogólne dyrektywy sądowego wymiaru kary*, [w:] *System prawa karnego*, t. 5. *Nauka o karze. Sądowy wymiar kary*, red. T. Kaczmarek, wyd. 2, Warszawa 2017, s. 242.

¹⁴ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 21 lipca 1976 r., III KR 164/76, OSNPG 1977, nr 3, poz. 19.

polegającej na skazaniu sprawcy na karę bezwzględnego pozbawienia wolności, o ile nie stwierdzono, żeby oskarżony był zdesocjalizowany¹⁵.

Treść art. 53 § 1 k.k. po nowelizacji oraz zarzuty względem zmian w odniesieniu do prewencji indywidualnej

W stanie prawnym wprowadzonym przepisem art. 1 pkt 15 lit. a. ustawy nowelizującej k.k. przepis art. 53 § 1 k.k. brzmi:

Sąd wymierza karę według swojego uznania, w granicach przewidzianych w ustawie, uwzględniając stopień społecznej szkodliwości czynu, okoliczności obciążające i okoliczności łagodzące, cele kary w zakresie społecznego oddziaływania, a także cele zapobiegawcze, które ma ona osiągnąć w stosunku do skazanego. Dolegliwość kary nie może przekraczać stopnia winy.

Zmiana dotycząca prewencji indywidualnej jest bardzo wyraźnie widoczna. Z treści przepisu usunięto odniesienie do wychowawczych celów kary.

Projektodawca nowelizacji wskazał, że usunięcie aspektu wychowawczego z treści art. 53 § 1 k.k. było motywowane tym, że pojęcie zapobiegawczego celu kary jest zakresowo szersze niż pojęcie wychowawczego celu kary¹⁶. V. Konarska-Wrzošek rozwija tę myśl, wskazując, że chodzi tutaj o zbędność powtórzeń, wychowywanie bowiem mieści się w szerszym pojęciu, jakim jest zapobieganie¹⁷. Wydaje się jednak, że pogląd ten nie może zasługiwać na aprobatę. Określenie „zapobiec” oznacza ‘nie dopuścić do czegoś’¹⁸, co znaczy, że w kontekście prewencji indywidualnej należy rozumieć zapobieganie jako niedopuszczanie sprawcy do naruszania określonego pozytywnego stanu, chronionego przez normy prawne. Pojęcie wychowania zostało wykształcone w nauce pedagogiki, więc aby je prawidłowo zrozumieć, należy sięgać po pojęcia z tejże nauki. Historycznie pierwszym ujęciem wychowania była grecka *paideia*. Pierwotnie słowo to oznaczało uprawę roślin i hodowlę, jednak pod wpływem kolejnych filozofów i pisarzy zaczęło zyskiwać inne znaczenia. Ajschylos ukazywał je jako „hodowlę (żywienie) dzieci”, Arystofanes i Tukidydes definiowali ją jako wykształcenie praktyczne, przygotowujące młodzież do bycia dobrymi obywatelami polis, zaś Platon uważał ją za proces obejmujący całe życie człowieka, polegający na formowaniu go na podstawie idealnego obrazu bytu i prowadzący do oglądu prawdziwej, idealnej rzeczywistości¹⁹. We współczesnej pedagogice natomiast istotne

¹⁵ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Krakowie z dnia 8 lutego 2011 r., II AKa 6/11, KZS 2011, z. 5, poz. 40.

¹⁶ Uzasadnienie rządowego projektu ustawy z dnia 7 lipca 2022 r. o zmianie ustawy — Kodeks karny i niektórych innych ustaw, druk sejmowy nr 2024, Sejm IX kadencji, s. 19.

¹⁷ V. Konarska-Wrzošek, *Komentarz do art. 53, Nb 61, [w:] Kodeks karny. Komentarz*, red. R.A. Stefański, wyd. 6, Warszawa 2023, Legalis.

¹⁸ *Słownik języka polskiego*, t. 3, red. M. Szymczak, Warszawa 1981, s. 945.

¹⁹ A. Salamucha, *Definicje wychowania w literaturze pedagogicznej*, „Roczniki Nauk Społecznych” 32, 2004, nr 4, s. 32.

znaczenie ma definicja zaproponowana przez Wincentego Okonia, który określa wychowanie jako świadomie organizowaną działalność społeczną, opartą na stosunku wychowawczym między wychowankiem a wychowawcą, której celem jest wywoływanie zamierzonych zmian w osobowości wychowanka, obejmujących zarówno stronę poznawczo instrumentalną (związaną z poznaniem rzeczywistości i umiejętnością oddziaływania na nią), jak i stronę emocjonalno-motywacyjną (polegającą na kształtowaniu stosunku człowieka do świata i ludzi, jego przekonań i postaw układu wartości i celu życia)²⁰. Zestawiając więc ze sobą definicję zapobiegania w ujęciu prewencji indywidualnej z zarówno historycznymi, jak i współczesnymi definicjami wychowania trudno uznać, że definicja zapobiegania jest szersza. *Paideia*, zwłaszcza w ujęciu Arystofanesa i Tukidydesa, kładzie nacisk na kształcenie podmiotów dla bycia dobrymi obywatelami. Niewątpliwie, aby takim zostać, należy też uzyskać wiedzę co do tego, jak nie postępować (to jest jak się zachowywać, by nie naruszać pewnych norm), jednak nie jest to wystarczające — aby zostać dobrym obywatelem, trzeba przede wszystkim wiedzieć, jakie aktywne, pozytywnie nacechowane zachowania należy podejmować. Podobnie we współczesnej definicji — zamierzone zmiany w osobowości wychowanka w kontekście emocjonalno-motywacyjnym mają na celu wskazać, jakie zachowania są nacechowane pejoratywnie, oraz wykształcić u niego negatywny stosunek do tychże, ale również muszą eksponować podejścia i czynności o pozytywnej konotacji oraz afirmować je. Należy więc stwierdzić, że pojęcie zapobiegania oraz pojęcie wychowania nie pozostają między sobą w stosunku nadrzędności, a krzyżowania — część czynności wychowawczych odgrywa jednocześnie rolę prewencyjną (a czynności zapobiegawczych — wychowawczą), ale istnieją też czynności wychowawcze niezwiązane z zapobieganiem, jak również czynności zapobiegawcze nieprowadzące do wychowania. Dodatkowym argumentem przeciwko zamieszczonemu w uzasadnieniu projektodawcy wytłumaczeniu omawianej zmiany normatywnej jest dalsza część uzasadnienia. Wskazuje się tam bowiem wprost, że o ile w przypadku sprawców młodocianych szczególne wyodrębnienie celu wychowawczego kary jest właściwe, to w przypadku pozostałych sprawców nie jest to zasadne, a aspekt wychowawczy może być akceptowany jedynie jako element aspektu zapobiegawczego²¹. Argumentacja projektodawcy wygląda więc tak, jakby na początku wyjaśniał, że zmiana przepisu była czysto techniczna oraz pozostawiała na równi aspekt wychowawczy i zapobiegawczy, a później tłumaczył, że jednak cel wychowawczy jest mniej istotny w karaniu niż cel zapobiegawczy. Warto wskazać też tutaj na niekonsekwencję ustawodawcy odnośnie do innych wyspecjalizowanych nauk penalnych — zarówno art. 33

²⁰ L. Zarzecki, *Teoretyczne podstawy wychowania. Teoria i praktyka w zarysie*, Jelenia Góra 2012, s. 36–37.

²¹ Uzasadnienie rządowego projektu..., s. 19.

§ 1 ustawy z dnia 20 maja 1971 roku — Kodeks wykroczeń²², jak i art. 12 § 2 ustawy z dnia 10 września 1999 roku — Kodeks karny skarbowy²³ nadal wskazują, że sąd przy wymiarze kary ma brać pod uwagę cele zapobiegawcze i cele wychowawcze, które kara ma osiągnąć w stosunku do ukaranego bądź skazanego. Wynika z tego, że zgodnie z regułami wykładni językowej wspartej wykładnią wewnątrzsystemową trudno zaakceptować argumentację projektodawcy wskazującą na to, iż zmiana normatywna ma jedynie charakter techniczny, skoro w innych wyspecjalizowanych naukach penalnych wyraźne rozdzielenie aspektu zapobiegawczego i aspektu wychowawczego zostało utrzymane.

Brak występowania aspektu wychowawczego w dyrektywie indywidualnoprewencyjnej rodzi poważne zastrzeżenia. Przede wszystkim narusza on zasady ograniczeń praw i wolności, o których to ograniczeniach mowa w art. 31 ust. 3 Konstytucji RP. Sankcja karna zdecydowanie jest takim ograniczeniem, będącym dolegliwością świadomie zadawaną sprawcy czynu zabronionego²⁴. Oznacza to, że jej wymierzanie, wraz z regulacjami dotyczącymi jej wymiaru, zawsze musi odbywać się zgodnie z zasadami określonymi w art. 31 ust. 3 Konstytucji RP oraz orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego. Rzeczone Trybunał wyprowadził z tego przepisu tak zwany test proporcjonalności, polegający na tym, że ograniczenie jest proporcjonalne, jeżeli jest przydatne (ograniczenia muszą być w stanie doprowadzić do zamierzonych celów), konieczne (ograniczenia muszą być niezbędne dla ochrony interesu, z którym są powiązane) i proporcjonalne *sensu stricto* (efekty ograniczeń muszą pozostawać w proporcji do ciężarów nakładanych na obywatela)²⁵. Usunięcie aspektu wychowawczego z dyrektywy indywidualnoprewencyjnej jest sprzeczne z zasadą konieczności — wychowanie jest najbardziej nieinwazyjną drogą mającą doprowadzić sprawcę do rezygnacji z popełniania przestępstw, więc jeśli istnieje szansa na skuteczne wychowanie sprawcy, to powinno się z niej skorzystać w pierwszej kolejności przed jego odstraszeniem czy zapobieganiem *sensu stricto*. Brak możliwości wychowania sprawcy wiąże się również z naruszeniem wyrażonej w art. 3 k.k. zasady humanitaryzmu. Zgodnie z tą zasadą pożądana jest minimalizacja cierpień, dolegliwości i innych niedogodności zadawanych w związku z realizacją norm prawa karnego²⁶. Za Świętym Tomaszem z Akwinu warto nadto wspomnieć, że kara w żadnej mierze nie powinna być zbyt surowa, jeśli jej prewencyjną skuteczność można osiągnąć mniej radykalnymi środkami²⁷. Wynika z tego, że

²² Tekst jedn. Dz.U. z 2023 r. poz. 2119.

²³ Tekst jedn. Dz.U. z 2024 r. poz. 628.

²⁴ P. Karlik, T. Sroka, P. Wiliński, *Komentarz do art. 42, Nb 77, [w:] Konstytucja RP*, t. 1. *Komentarz do art. 1–86*, red. M. Safjan, L. Bosek, Warszawa 2016, Legalis.

²⁵ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 9 czerwca 1998 r., K 28/97, OTK 1998, Nr 4, poz. 50.

²⁶ Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 19 października 2010 r., II KK 224/10, „Prokuratura i Prawo” 2011 nr 3, poz. 2, s. 5

²⁷ R. Plich, *Godność osoby ludzkiej w ujęciu św. Tomasza z Akwinu*, „Przegląd Tomistyczny” 27, 2021, s. 254; por. *ibidem*, s. 241.

inwazyjne środki reakcji karnej, które w związku z odstrasżaniem lub zapobieganiem *sensu stricto* ze swej istoty wiążą się z zadawaniem sprawcy intensywniejszych dolegliwości oraz głębszym ograniczaniem jego dóbr, powinny być stosowane w sposób zminimalizowany, zaś jeśli tylko istnieje możliwość wychowania sprawcy, to powinno się z niej korzystać. Przypomnieć tutaj też należy, że nacisk na wychowawczy aspekt kary wcale nie musi implikować jej łagodności, więc kary humanitarne nie muszą być *per se* łagodne — nie powinno się jednak, w myśl zasady humanitaryzmu, niezależnie od obranej *in concreto* dyrektywy głównej zadawać sprawcy cierpień większych, niż jest to niezbędne. Humanitaryzm wynika z różnych przepisów Konstytucji RP, takich jak art. 40 (zakaz tortur i innego poniżającego traktowania), art. 41 (humanitarne traktowanie skazanego pozbawionego wolności), ale przede wszystkim z zasady przyrodzonej, niezbywalnej i naturalnej godności człowieka skodyfikowanej w art. 30 Konstytucji RP. Święty Tomasz z Akwinu wskazuje, że każdy członek gatunku ludzkiego ma godność z samego faktu bycia osobą, i nie jest to jakikolwiek przyznawany lub odbierany status, a po prostu rzeczywistość²⁸. Ten fakt niemożliwości przyznawania lub odbierania godności człowiekowi ściśle wiąże się z wykreowaną przez G. Jakobsa koncepcją *Feindstrafrecht*, czyli prawa karnego wroga. Koncepcja, początkowo mająca na celu uzasadnienie szerszej kryminalizacji przedpola prawa, została wkrótce rozwinięta przez jej twórcę. Jakobs, za I. Kantem, wskazał, że człowiek pozostający w stanie bezprawności sam wyłącza się ze społeczeństwa i w związku z tym ma dwie alternatywy: albo wejdzie z powrotem do społeczeństwa (dobrowolnie lub pod przymusem), albo pozostanie poza nim, ale wtedy będzie już traktowany nie jako obywatel, ale jako wróg, przeciwnik²⁹. Jednostka pozostająca poza społeczeństwem pozbawia się więc niejako sama godności ludzkiej, stając się przeciwnikiem, na którego trzeba patrzeć negatywnie i do którego zwalczania należy dążyć. Już sama koncepcja w tej postaci wydaje się stać w silnej sprzeczności z zasadą godności człowieka oraz z faktem, że godność ta jest rzeczywistością, której nie jest w stanie zmienić ani osoba trzecia, ani sam podmiot w drodze własnej decyzji. Wydaje się jednak, że usunięcie aspektu wychowawczego z dyrektywy indywidualnoprewencyjnej idzie jeszcze dalej niż *Feindstrafrecht* — likwiduje bowiem obecną w tej koncepcji alternatywę. Ostatecznie okazuje się, że sam fakt pozostawania w bezprawności stawia sprawcę poza społeczeństwem, ale nie ma on alternatywy, by do niego powrócić bądź nie — ułożenie go poza społeczeństwem przemienia go we wroga oraz implikuje negatywne traktowanie. Odbiera to sprawcy jego godność, co jest absolutnie niedopuszczalne.

Problemem związanym z brakiem aspektu wychowawczego przy prewencji indywidualnej dotknięte zostały również dyrektywy wymiaru kary łącznej. Artykuł

²⁸ Por. J. Finnis, *Tomasz z Akwinu. Filozofia moralności, polityki i prawa*, przeł. M. Szczurowski, Warszawa 2022, s. 328.

²⁹ M. Grzybicki, *Prawo karne wroga*, „Securo” 2016, nr 3, s. 24.

85a d.k.k. dotychczas podkreślał rolę prewencji indywidualnej, wskazując, że orzekając karę łączną, sąd bierze pod uwagę przede wszystkim cele zapobiegawcze i wychowawcze, które kara ma osiągnąć w stosunku do skazanego, a także potrzeby w zakresie kształtowania świadomości prawnej społeczeństwa. *Ratio legis* tej regulacji jest takie, że czyny, za które wymierzono kary podlegające łączeniu, zostały już osądzone, a ich ładunek społecznej szkodliwości oraz stopnia zawińnięcia sprawców w momencie ich popełniania został odpowiednio wymierzony. Kara łączna zaś, jako mechanizm redukcyjny, ma skupiać się na osobie sprawcy, a redukcja ma zostać dostosowana do jego właściwości i warunków osobistych³⁰. Z tego poglądu można również wyprowadzić wniosek, że pierwszeństwo przed dyrektywą generalnoprewencyjną powinna mieć prewencja indywidualna, jako że nacisk kładzie się *stricte* na sprawcę oraz na jego dalsze kształtowanie. Należy więc, mając na uwadze prognozę kryminologiczną sprawcy, odpowiednio położyć nacisk na jego wychowanie, odstraszenie lub zapobieżenie *sensu stricto*, odpowiednio stosując mechanizm kary łącznej. W aktualnym stanie prawnym w pierwszej kolejności art. 85a k.k. eksponuje cele kary w zakresie społecznego oddziaływania, a także cele zapobiegawcze, które ma osiągnąć w stosunku do skazanego. Rzecznik Praw Obywatelskich ocenił aktualne brzmienie tego przepisu zdecydowanie negatywnie, wskazując, że oznacza ono rezygnację z całego dorobku nauki o resocjalizacji³¹. Należy też przypomnieć, że art. 85a k.k. ma zastosowanie w obu przypadkach, o których mowa w art. 568a § 1 k.p.k., to jest zarówno przy orzekaniu kary łącznej w wyroku skazującym, jak i w wyroku łącznym³². Problem z brakiem aspektu wychowawczego w kontekście wcześniej przywołanego poglądu o istocie kary łącznej uwidacznia się przede wszystkim przy karze orzekanej w wyroku łącznym — są to kary najczęściej za różne przestępstwa popełnione w różnych momentach życia sprawcy. Może się zdarzyć sytuacja, że sprawca skazany jednym wyrokiem odbywa karę, w której toku pozytywnie kształtują się jego społecznie pożądane postawy, co rodzi pozytywną prognozę kryminologiczną. W przypadku pojawienia się w obrocie prawnym kolejnego wyroku skazującego na karę podlegającą łączeniu z karą z pierwszego orzeczenia, a co za tym idzie — przeprowadzenia postępowania w przedmiocie wydania wyroku łącznego, sędzia, pomimo pozytywnej prognozy kryminologicznej sprawcy, będzie musiał kierować się względami odstraszającymi i zapobiegawczymi *sensu stricto*, co może poważnie skomplikować proces poprawy moralnej takiego

³⁰ Por. D. Gruszecka, *Komentarz do art. 85a, [w:] Kodeks karny. Komentarz*, red. J. Giezek..., s. 674.

³¹ Opinia Rzecznika Praw Obywatelskich z 15 lipca 2022 roku na temat projektu z 7 lipca 2022 roku ustawy o zmianie ustawy — Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw, druk senacki Nr 762, Senat RP X kadencji, s. 30.

³² P. Kardas, *Komentarz do art. 85a, Nb 5, [w:] Kodeks karny*, t. 1. *Część ogólna*, cz. 2. *Komentarz do art. 53–116*, wyd. 5, red. W. Wróbel, A. Zoll, Warszawa 2016, Lex.

skazanego, który zauważy, że w zamian za pracę nad sobą jego sytuacja prawna jest kształtowana coraz mniej korzystnie.

Dalsze funkcjonowanie aspektu wychowawczego kary w obecnym stanie prawnym

Jak wyżej wykazano, wyjaśnienia projektodawcy w sferze usunięcia aspektu wychowawczego dyrektywy indywidualnoprewencyjnej nie dostarczają przekonującego uzasadnienia dla jego działań. Nie zmienia to jednak faktu, że ten brak jest absolutnie niedopuszczalny i należy go zniwelować. Dopóki jednak nie nastąpi w tej kwestii interwencja ustawodawcy, jedyną możliwością działania jest dokonywanie przez sądy wykładni oraz zabiegów interpretacyjnych, które rzeczony aspekt będą w stanie utrzymać w obrocie prawnym. Mając na uwadze całość niniejszych rozważań, można zaproponować dwie drogi, którymi mogą pójść sądy, jeśli chodzi o wykładnię i interpretację znowelizowanego przepisu art. 53 § 1 k.k. w konkretnych sprawach.

Pierwszym z proponowanych sposobów jest oparcie się na podstawach argumentacyjnych zaproponowanych przez projektodawcę, jednak z odpowiednimi modyfikacjami dotyczącymi prawidłowego przeprowadzenia wykładni językowej, a także wsparcia jej o wykładnię systemową. Jak zostało wcześniej wykazane, pojęcia zapobiegania oraz wychowywania znajdują się w stosunku do siebie w relacji krzyżowania. Przy wymierzaniu kary należy w związku z tym wykazać, że pomimo braku wyrażenia aspektu wychowawczego *expressis verbis* może on również wystąpić, jeśli będziemy się kierowali względami zapobiegawczymi. Nie jest to jednak wystarczająca argumentacja. Przy założeniu racjonalności prawodawcy łatwo bowiem ten argument obalić bądź przynajmniej poważnie podważyć. Wystarczy bowiem wskazać, że nie dość, iż aspektu wychowawczego nie ma w obecnym porządku prawnym właśnie ze względu na aktywność ustawodawcy, to uzasadnienie tejże aktywności wyraźnie wskazuje na to, iż projektodawca wprost chciał, jeśli nie wyeliminować, to całkowicie zminimalizować wpływ tego aspektu na wymiar kary. Konieczne więc będzie aksjologiczne uzasadnienie konieczności zrównania dążeń wychowawczych z innymi dążeniami zapobiegawczymi. Rzeczne uzasadnienie najłatwiej odnaleźć w przywołanych wcześniej argumentach dotyczących sprzeczności braku aspektu wychowawczego w dyrektywie indywidualnoprewencyjnej z zasadami ograniczeń praw i wolności z art. 31 ust. 3 Konstytucji RP czy też z zasadą humanitaryzmu (a co za tym idzie — z zasadą przyrodzonej i niezbywalnej godności człowieka skodyfikowanej w art. 30 Konstytucji RP). Sąd dokonujący takiej systemowej, prokonstytucyjnej wykładni powinien wskazać na kilka kwestii. Przede wszystkim, kierowanie się przy wymiarze kary przede wszystkim wyłącznie odstraszeniem czy wręcz zapobieganiem *sensu stricto*, po pierwsze, jest sprzeczne z zasadą konieczności ograniczeń wyprowadzoną przez Trybunał Konstytucyjny z art. 31 ust. 3 Konstytucji

RP (można bowiem uznać, że dany sprawca jest na tyle mało zdemoralizowany, by można było go w sposób mniej inwazyjny wychować do co najmniej poprawy jurydycznej, a może nawet i moralnej). Po drugie, inwazyjne podejście do każdego sprawcy bez wyjątku, celem odstraszenia go od popełniania przestępstw w przyszłości bądź zapobieżeniu im poprzez jego izolację lub inne środki reakcji karnej, przeczy też humanitaryzmowi oraz dyrektywie minimalizacji cierpień i dolegliwości zadawanych skazanemu. Oznacza to, że niezbędne jest branie pod uwagę aspektu wychowawczego na równi z odstraszającym i zapobiegawczym *sensu stricto*, tylko wtedy bowiem sprawca może być ukarany zgodnie z poszanowaniem jego przyrodzonych oraz konstytucyjnych praw i wolności.

Inna koncepcja również wiąże się z wykładnią systemową, jednak już nie *stricte* prokonstytucyjną, a wewnątrzsystemową. Do tejże wykładni dochodzą również reguły interpretacyjne w postaci instrumentalnego wynikania norm prawnych. Koncepcja opiera się na całościowym oglądzie systemu prawa karnego, biorącym pod uwagę postępowanie wykonawcze. Jak już było wcześniej wspomniane, art. 53 § 1 oraz art. 67 § 1 k.k.w. wskazują na to, że organy postępowania wykonawczego w toku wykonywania kar ograniczenia wolności lub pozbawienia wolności muszą dbać o kształtowanie u skazanego społecznie pożądanых postaw, zwłaszcza poczucia odpowiedzialności oraz potrzeby przestrzegania porządku prawnego. Można więc stwierdzić, że przepisy wykonawcze w kontekście kary ograniczenia wolności oraz pozbawienia wolności wymuszają instrumentalne wyznaczenie normy nakazującej uwzględnienie aspektu wychowawczego przy wymiarze kary. Skoro bowiem istnieje norma nakazująca wzbudzenie w skazańcu woli kształtowania jego postaw społecznie pożądanых w toku wykonywania kary, to można z niej wyprowadzić normy, które nakazują takie ukształtowanie i wymierzenie samej kary, by jej wykonywanie mogło doprowadzić do realizacji tych celów. Należy pamiętać, że kara nie jest jednorazowym, krótkim momentem w czasie, który pojawia się i znika w momencie orzeczenia jej przez sędziego. Pojęcie to jest używane w języku prawniczym, aby określić społecznie ujemną reakcję na popełnione przestępstwo, wyrażającą jego potępienie, która ze swej istoty jest osobistą dolegliwością dla jego sprawcy wymierzoną przez konstytucyjnie uprawniony do tego organ państwa³³. Reakcja ta trwa przez pewien czas, od swojego początku do końca. Oznacza to, że kara jest procesem, rozpoczynającym się w momencie wymierzenia jej przez sędziego (a ściślej — w momencie uprawnomocnienia się wyroku skazującego), zaś kończy w momencie jej wykonania. Wynika z tego, że sędzia orzekający daną karę w danym wymiarze musi mieć świadomość, że organy postępowania wykonawczego mają określone w k.k.w. własne cele, i powinien podczas wymierzania kary uwzględnić aspekt wychowawczy, choćby po to, żeby nie utrudniać niepotrzebnie tym organom pracy podczas procesu wykonywania kary. Mankamentem tej koncepcji jest to, że ani w rozdziale VIII, ani w rozdziale

³³ T. Kaczmarek, *Kara kryminalna i jej racjonalizacja*, [w:] *System prawa karnego*, t. 5..., s. 12.

XII k.k.w. nie występuje analogiczna regulacja do art. 53 § 1 i art. 67 § 1 k.k.w. Oznacza to, że nie da się przeprowadzić podobnego wnioskowania, jeśli orzeka się karę grzywny lub jakiegokolwiek środek karny, przepadek lub środek kompensacyjny. Problem ten wydaje się jednak dość pozorny z uwagi na charakter kary grzywny oraz pozostałych wymienionych środków reakcji prawnokarnej. Podstawowym celem kary grzywny jest uświadomienie sprawcy nieopłacalności popełnionego przestępstwa bez konieczności stosowania izolacji penitencjarnej³⁴. Trudno więc implikować, że taka dolegliwość stanie się przyczynkiem do poprawy moralnej sprawcy. Niewątpliwie natomiast może doprowadzić do jego poprawy jurydycznej, nieopłacalność popełniania przestępstw sama w sobie bowiem, co prawda, nie spowoduje jego przewartościowania moralnego, ale odstraszy go od dalszego popełniania przestępstw i narażania się na kolejne dolegliwości ekonomiczne. Z kolei jeśli chodzi o katalog środków karnych, to również trudno dopatrzeć się w nich aspektów wychowawczych. Zdecydowana większość środków określonych w art. 39 k.k. (pozbawienie praw publicznych, wszystkie zakazy i nakazy, degradacja) pełni funkcję zapobiegawczą *sensu stricto*, uniemożliwia bowiem dalsze popełnianie przestępstw bądź blokuje dostęp do pewnych stanowisk dla osób, których postawa moralna nie pozwala na właściwe ich piastowanie. Można także dostrzec w tych środkach elementy generalnoprewencyjne (świadczenie pieniężne³⁵ i podanie wyroku do publicznej wiadomości). Trudno natomiast doszukiwać się w tych środkach aspektu wychowawczego — jeśli on nawet występuje, to w zdecydowanej mniejszości. Przepadek również pełni funkcję zasadniczo generalnoprewencyjną, wskazującą, że nikt nie powinien odnosić korzyści z przestępstwa. Jest to jedyny z omawianych tutaj środków reakcji karnej, który w pewnym stopniu mógłby być uznany za wychowawczy i wobec którego faktycznie brakuje regulacji analogicznej do art. 53 § 1 i art. 67 § 1 k.k.w. Odnośnie do pozostałych środków kompensacyjnych kwestia ogólnych dyrektyw sądowego wymiaru kary jest całkowicie irrelevantna, jako że art. 56 k.k. *in fine* wprost wskazuje, że przepisu art. 53 k.k. nie stosuje się do obowiązku naprawienia wyrządzonej przestępstwem szkody lub zadośćuczynienia za doznaną krzywdę. Konkludując całość powyższego wyводу, warto wskazać, że choć koncepcja ma istotny mankament w postaci braku zastosowania do środków reakcji karnej innych niż kara ograniczenia wolności i pozbawienia wolności, to rzeczne pozostałe środki

³⁴ E. Hryniewicz-Lach, *Komentarz do art. 32, Nb 3, [w:] Kodeks karny. Część ogólna. Komentarz*, t. 1. *Art. 1–116*, red. M. Królikowski, R. Zawłocki...; M. Melezini, *Kara grzywny, Nb 112, [w:] System prawa karnego*, t. 6. *Kary i inne środki reakcji prawnokarnej*, red. M. Melezini, wyd. 2, Warszawa 2016, Legalis.

³⁵ Wskazuje się, że jego generalnoprewencyjny charakter wyraża się w symbolicznej kondemnacji sprawcy, a ponadto w potępieniu łamania norm, potwierdzeniu wartości wierności dla prawa oraz kształceniu obywateli w zakresie norm obowiązującego porządku prawnego, W. Zalewski, *Komentarz do art. 43a, Nb 5 [w:] Kodeks karny. Część ogólna. Komentarz*, t. 1. *Art. 1–116*, red. M. Królikowski, R. Zawłocki...

w przeważającej mierze pełnią funkcję odstrasżającą bądź zapobiegawczą *sensu stricto*, co oznacza, że ich wybór przy wymiarze kary jest motywowany prewencją indywidualną właśnie w tych aspektach, a nie w aspekcie wychowawczym, co czyni problem pozornym w praktyce stosowania prawa.

Podsumowanie

Nowelizacja k.k. z 7 lipca 2022 roku wprowadziła wiele niekorzystnych zmian w polskim prawie karnym. Pozbawienie dyrektywy indywidualnoprewencyjnej jej aspektu wychowawczego jest jedną ze zmian najdotkliwiej wyrażających wolę projektodawcy odnośnie do przeorientowania polityki karania. Uzasadnienie tej nowelizacji, nieprzekonujące w zakresie technicznego uproszczenia przepisów oraz wskazujące w dalszej części rzeczywistą wolę ustawodawcy, jednoznacznie potwierdza jego intencje. Jak zostało wykazane, w świetle aktualnego dorobku nauki prawa karnego, Konstytucji RP, a w konsekwencji stanowiących podstawę zachodnioeuropejskiego systemu społeczno-politycznego zasad kreujących cywilizację łacińską, wywiedzionych z filozofii greckiej, rzymskiego systemu prawa oraz moralności chrześcijańskiej, omawiana zmiana normatywna powinna być oceniona negatywnie zarówno pod kątem prawnym, jak i moralnym. Pozostaje mieć nadzieję, że w praktyce orzeczniczej sądy powszechne, mając świadomość powyższego, dokonają odpowiedniej interpretacji przepisów art. 53 § 1 k.k. czy art. 85a k.k., czy to w myśl jednej z zaproponowanych w niniejszym opracowaniu koncepcji, czy też innych, ale zgodnych z wszelką wiedzą i z zasadami, które zostały powyżej wymienione.

Bibliografia

Akty prawne

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku (Dz.U. Nr 78, poz. 483).
 Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 roku — Kodeks karny (t.j. Dz.U. z 2022 r. poz. 1138).
 Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 roku — Kodeks karny wykonawczy (Dz.U. z 2023 r. poz. 127).
 Ustawa z dnia 9 kwietnia 2010 roku o Służbie Więziennej (t.j. Dz.U. z 2023 r. poz. 1683).
 Ustawa z dnia 7 lipca 2022 roku o zmianie ustawy — Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. z 2022 r. poz. 2600).

Uzasadnienia projektów aktów prawnych oraz opinie do projektów ustaw

Uzasadnienie rządowego projektu ustawy z dnia 7 lipca 2022 roku o zmianie ustawy — Kodeks karny i niektórych innych ustaw, druk sejmowy nr 2024, Sejm IX kadencji.
 Opinia Rzecznika Praw Obywatelskich z 15 lipca 2022 roku na temat projektu z 7 lipca 2022 roku ustawy o zmianie ustawy — Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw, druk senacki Nr 762, Senat RP X kadencji.

Orzecznictwo

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 9 czerwca 1998 roku, K 28/97, OTK 1998, Nr 4, poz. 50.
 Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 21 lipca 1976 roku, III KR 164/76, OSNPG 1977, nr 3, poz. 19.

- Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 19 października 2010 roku, II KK 224/10, „Prokuratura i Prawo” 2011 nr 3, poz. 2, s. 5.
- Wyrok Sądu Apelacyjnego we Wrocławiu z dnia 14 marca 2007 roku. sygn. akt II AKa 58/07, OSAWr 2008 nr 3, poz. 96.
- Wyrok Sądu Apelacyjnego w Krakowie z dnia 8 lutego 2011 roku, II AKa 6/11, KZS 2011, z. 5, poz. 40.
- Wyrok Sądu Apelacyjnego w Katowicach z dnia 10 stycznia 2013 roku, II AKa 499/12, LEX nr 1246654.
- Wyrok Sądu Apelacyjnego w Poznaniu z dnia 19 października 2017 roku, II AKa 186/17, LEX nr 2761775.
- Wyrok Sądu Apelacyjnego we Wrocławiu z dnia 14 lutego 2018 roku, II AKa 11/18, KZS 2018 nr 9, poz. 59.

Literatura

- Antkowiak A., *Rozłożenie na raty kary grzywny*, [w:] *Acta Erasmi*, t. 5. *Varia*, red. M. Sadowski, Wrocław 2013, s. 93–104.
- Bojarski M., Giezek J., Sienkiewicz Z., *Prawo karne materialne. Część ogólna i szczególna*, red. M. Bojarski, Warszawa 2004.
- Finnis J., *Tomasz z Akwinu. Filozofia moralności, polityki i prawa*, przeł. M. Szczurowski, Warszawa 2022.
- Grzybicki M., *Prawo karne wroga*, „Securo” 2016, nr 3, s. 22–28.
- Kodeks karny*, t. 1. *Część ogólna*, cz. 2. *Komentarz do art. 53–116*, wyd. 5, red. W. Wróbel, A. Zoll Warszawa 2016, Lex.
- Kodeks karny. Część ogólna. Komentarz*, t. 1. *Art. 1–116*, red. M. Królikowski, R. Zawłocki, wyd. 5, Warszawa 2021, Legalis.
- Kodeks karny. Komentarz*, red. J. Giezek, Warszawa 2021.
- Kodeks karny. Komentarz*, red. R.A. Stefański, wyd. 6, Warszawa 2023, Legalis.
- Konstytucja RP*, t. 1. *Komentarz do art. 1–86*, red. M. Safjan, L. Bosek, Warszawa 2016, Legalis.
- Plich R., *Godność osoby ludzkiej w ujęciu św. Tomasza z Akwinu*, „Przegląd Tomistyczny” 27, 2021, s. 205–271.
- Salamucha A., *Definicje wychowania w literaturze pedagogicznej*, „Roczniki Nauk Społecznych” 32, 2004, nr 4, s. 31–43.
- Słownik języka polskiego*, t. 3, red. M. Szymczak, Warszawa 1981.
- System prawa karnego*, t. 5. *Nauka o karze. Sądowy wymiar kary*, red. T. Kaczmarek, wyd. 2, Warszawa 2017.
- System prawa karnego*, t. 6. *Kary i inne środki reakcji prawnokarnej*, red. M. Melezini, wyd. 2, Warszawa 2016, Legalis.
- Zarzecki L., *Teoretyczne podstawy wychowania. Teoria i praktyka w zarysie*, Jelenia Góra 2012.
- Zawłocki R., *Nowela „lipcowa” Kodeksu karnego, czyli nowe restrykcyjne prawo karne*, „Monitor Prawniczy” 2023, nr 2, s. 79–85.

Źródła internetowe

- Apel 173 naukowców do Prezydenta o zawetowanie nowelizacji Kodeksu karnego*, karne24.com, 25.11.2022, <https://karne24.com/apel-173-naukowcow-o-weto/>.
- ORA w Warszawie wyraża sprzeciw wobec rozwiązań przyjętych przez Sejm 7 lipca br. w kodeksie karnym*, Okręgowa Rada Adwokacka w Warszawie, 3.08.2022, <https://www.ora-warszawa.com.pl/aktualnosci/ora-w-warszawie-wyrazal-sprzeciw-wobec-rozwiazan-przyjetych-przez-sejm-7-lipca-br-w-kodeksie-karnym/>.